

Rafał Marcin Leszczyński

Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie

Wydział Teologiczny

ORCID: 0000-0002-5936-3506

Agnieszka Teresa Tys

Uniwersytet Warszawski

Wydział Pedagogiczny

ORCID: 0000-0003-1186-7171

Patriotyzm według Pawła Hulki-Laskowskiego

Summary

PATRIOTISM ACCORDING TO PAWEŁ HULKA-LASKOWSKI

A descendant of the Czech Brethren, Paweł Hulka-Laskowski belonged to a group of thousands of Polish Evangelists with foreign roots who consciously chose Poland as their homeland during the period of partitions. Many became Polish patriots. For this reason, Poland's welfare was one of the main themes in Hulka-Laskowski's scientific and literary output. He propagated the concept of open patriotism. In his opinion, an affiliation to the Polish nation was primarily of a cultural, not ethnic nature. The stereotype of a Pole-Catholic was dangerous to the Polish nation, because it repelled people of foreign origin who were not Roman Catholics. In his educational activity among workers, Hulka-Laskowski emphasised the importance of civic education, stressing the significance of education for love as a way of making the Polish nation more attractive to foreigners.

Key words: Paweł Hulka-Laskowski, patriotism, Protestantism, education, love

red. Paulina Marchlik

Wstęp

Znany badacz protestantyzmu XIX i XX w., Tadeusz Stegner, analizując postawę inteligencji ewangelickiej z okresu międzywojnia wobec narodu polskiego

i odrodzonej II Rzeczypospolitej, doszedł do wniosku, że „polskie protestanckie środowiska opiniotwórcze charakteryzowały się głębokim patriotyzmem, o niekiedy nacjonalistycznym odcieniu” (Stegner 2017: 27). Jego zdaniem „swoistą deklarację ideową Polaków-ewangelików zamieszczono na pierwszej stronie w pierwszym numerze pisma «Ewangelik» z 1 stycznia 1919 r. Czytamy tam: «Czujemy się Polakami, jesteśmy częścią społeczeństwa polskiego, chociaż innego, niż jego większość, wyznania. Chcemy służyć Ojczyźnie tymi darami, które otrzymaliśmy od Boga przez ducha Reformacji»” (tamże).

Jedną z najjaśniejszych gwiazd wśród opiniotwórczych Polaków-ewangelików, żyjących w pierwszej połowie XX w., był potomek przybyłych do Polski braci czeskich, „[...] Paweł Hulka-Laskowski, filozof i religioznawca po studiach w Heidelbergu, a także żyrardowski działacz społeczny¹, znany jednak najlepiej jako tłumacz *Przygód dobrego wojaka Szwejka*” (Szpakowska 2012: 388). Według historyka Jarosława Kłaczkowa był on najwybitniejszym polskim protestanckim publicystą XIX i XX w. (Kłaczkow 2008: 194; tenże 2015: 154; tenże 2017: 133)². Pomimo czeskich korzeni Paweł Hulka-Laskowski czuł się Polakiem³, z tego powodu kwestie związane z dobrem narodu i państwa polskiego stanowiły jeden z głównych tematów jego twórczości naukowej i publicystycznej (Leszczyński jr 2016: 5).

Swego patriotyzmu dowiódł Hulka we wrześniu 1940 r., gdy został osadzony przez Niemców w więzieniu na Pawiaku. Podczas przesłuchania gestapowcy zasugerowali Laskowskiemu, że byłoby korzystnie dla niego, gdyby podawał się za Czecha. Odrzucając ową radę, Hulka stwierdził: „Trzysta lat, wrośliśmy w Polskę i w polskość. Czeskie pochodzenie jest tylko pochodzeniem. Czeskich przodków szanuję dla ich postawy moralnej wobec ucisku⁴, myślę o nich ze czcią, ale jestem Polak” (Hulka-Laskowski 1946: 113–114).

Propolska postawa Pawła Hulki-Laskowskiego nie była odosobniona w środowisku żyrardowskich ewangelików reformowanych⁵. Przeciwnie, stanowiła

---

¹ Hulka urodził się 25 czerwca 1881 r. w Żyrardowie, w robotniczej rodzinie wyznania ewangelicko-reformowanego, zmarł w Cieszynie 29 października 1946 r.

² Zob. więcej na temat biografii Hulki: Leszczyński sr 1995b: 5–12; tenże 1995a: 43–54; tenże 2016a: 143–157; tenże 2016b: 36–37; Leszczyński jr 2015: 67–83; Nازیębło 2016a: 77–105; tenże 2016b: 24–26.

³ Aby podkreślić związek z polskością, Hulka dodał do swego czesko brzmiącego nazwiska słowo *Laskowski*. *Hülka* to po czesku *laska*, tak więc wyraz *Laskowski* miał być polskim odpowiednikiem nazwiska, które pisarz odziedziczył po czeskich przodkach.

⁴ Pisząc o ucisku, miał Hulka na myśli prześladowania braci czeskich ze strony rzymskich katolików.

⁵ W pierwszej połowie XVII w. bracia czeszy połączyli się z polskimi zwolennikami ewangelicyzmu konfesji helweckiej w jednym Kościele Ewangelicko-Reformowanym (Tys 2013: 18, 22),

ona charakterystyczną właściwość większości potomków braci czeskich osiadłych w Żyrardowie. Ludzie ci przybyli do Żyrardowa w latach 60. i 70. XIX w. z Zelowa i stopniowo zaczęli się polonizować (Stejskał 2016: 69). Już pod koniec XIX w. część nabożeństw w żyrardowskim zborze⁶ ewangelicko-reformowanym zaczęto odprawiać po polsku. Od roku 1930 w ogóle zrezygnowano z czeskiej liturgii (Fijałkowski 1994: 108; Stejskał 2016: 71), a na kaplicy pojawiły się tablice z informacją, że należy ona do polskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego. Była to wyraźna deklaracja przynależności narodowej. Żyrardowscy reformowani potwierdzili dobitnie swoją polskość w czasach okupacji hitlerowskiej. Nawiązali oni mianowicie współpracę z AK, która zorganizowała w ich kaplicy skład broni oraz zainstalowała w niej radiostację (Jelinek 1994: 1). Oprócz tego członkowie zboru walczyli i ginęli na barykadach Powstania Warszawskiego (Fijałkowski 1994: 110).

Udziałem reformowanych z Żyrardowa stało się zatem doświadczenie podwójnej świadomości narodowej, z jednej bowiem strony byli oni dumni ze swoich czeskich przodków, atoli z drugiej czuli się już przede wszystkim Polakami. Owo doświadczenie w istotny sposób wpłynęło na Hulkowe rozumienie patriotyzmu i polskości.

Inkluzywny patriotyzm Pawła Hulki-Laskowskiego

Jak zauważono wcześniej, jednym z najważniejszych zagadnień występujących w twórczości Hulki było dobro państwa i narodu polskiego. Laskowski z troską wyrażał się o przyszłości Polski, zdając sobie sprawę z jej niekorzystnej sytuacji geopolitycznej. Uważał, że jeśli naród polski ma przetrwać i rozwijać się, to musi pozyskiwać dla siebie przedstawicieli innych nacji i w ten sposób wzmacniać swą siłę, co jest bardzo ważne, gdyż tylko silne ludy liczą się na arenie międzynarodowej (Hulka-Laskowski 1929: 10–13; tenże 1928a: 13; tenże 1960: 50–51; Lector [Hulka-Laskowski] 1926: 9). Pozyskiwanie dla Polski cudzoziemców nie powinno odbywać się jednak przy pomocy przymusowego wynaradawiania i katolicyzacji, lecz za sprawą okazywanej im miłości (Hulka-Laskowski 1960: 18) oraz promocji wśród nich kultury polskiej. Polonizacja nie oznacza

---

dlatego właśnie potomkowie braci czeskich mieszkający w Żyrardowie należeli do tamtejszego zboru ewangelicko-reformowanego.

⁶ Słowo „zbor” oznacza gminę, wspólnotę wierzących (Leszczyński sr 2011: 44).

zatem, że osoby obcego pochodzenia mają zerwać wszelkie więzi z grupą etniczną, z której się wywodzą, czy porzucić religię swoich przodków na rzecz dominującego w Polsce rzymskiego katolicyzmu. Można czuć przynależność do kultury polskiej, deklarując się jako polski patriota i jednocześnie szanować swoje niepolskie korzenie. Według Hulki przykładem ludzi pozyskanych w ten sposób dla Polski są liczne rzesze ewangelików obcego pochodzenia.

Każdy z nas stykał się z takimi ewangeliami – pisał Hulka – którzy niepostrzeżenie dla samych siebie wsiąkają w środowisko polskie. Można by dużo powiedzieć o atrakcyjnej sile kultury polskiej. Setki tysięcy Polaków noszących nazwiska niepolskie, to świadectwo tej siły. Mieszkają w Polsce ewangelicy, których przodkowie przybyli tu z Niemiec, z Danii, z Czech... Podczas panowania obcego, gdy Polska nie tylko nie dawała żadnych przywilejów swoim obywatelom, ale wymagała od nich wielkich ofiar i poświęcenia, [...] ludzie ci nie tylko, że nie korzystali z uprzywilejowania, z jakim podchodził do nich najeźdźca, ale przeciwnie z całą świadomością przyłączali się do narodu polskiego, aby podzielić z nim dołę i niedołę dziejową” (tenże 1938: 122).

Okazuje się, że polskość pojmował Hulka przede wszystkim w kategoriach kulturowych, a także jako wybór pewnego sposobu egzystowania, nie można więc – zdaniem żyrardowianina – stawiać znaku równości między byciem Polakiem a przynależnością etniczną czy religijną. Poza tym Hulka zwracał uwagę na fakt, iż w polską kulturę mieli duży wkład niekatolicy i ludzie o obcych korzeniach, co widać zwłaszcza w XVI w., gdy w naszym kraju rozkwitała reformacja, podnosząc Polskę na wyższy poziom cywilizacyjny (tenże 1929: 16). Nasza kultura nie jest więc wyłącznie katolicko-polska, dlatego też chętnie przyjmują ją ludzie innych narodowości, niezwiązani z rzymskim katolicyzmem. Polskość ma zatem dla Laskowskiego charakter inkluzywny, obejmując sobą nie tylko rdzennych Polaków-katolików, ale także niekatolików i Polaków o obcym etnicznie rodowodzie. Wiążący się z tak rozumianą polskością patriotyzm jest patriotyzmem otwartym, w którym odchodzi się od afirmacji etniczności i genealogii na rzecz kategorii kultury (Wiłkomirska, Fijałkowski 2016: 69).

Hulka bardzo ostro krytykował patriotyzm ekskluzywny, zrównujący polskość z czystością etniczną i wyznaniem rzymskokatolickim. Jego zdaniem proces pozyskiwania dla Polski osób obcego pochodzenia i/lub niekatolickiego wyznania:

[...] kroczyłby zapewne daleko szybciej, gdyby na drodze swojej nie spotkał bardzo ważnej przeszkody w postaci utożsamienia narodowości z wyznaniem. [...] Już w zaraniu życia

słyszymy bezustannie: Polak to katolik⁷. [...] Ileż byśmy zyskali, gdyby podczas plebiscytu na Mazurach ci nasi bracia wiary ewangelickiej byli opowiedzieli się za Polską. Ale cóż? Propaganda niemiecka miała zadanie ułatwione, mogąc cytować głosy Polaków, że Polak to katolik [...]. W Mazura pruskiego, Polaka z dziada pradziada, umiano wmówić, że w Polsce będzie traktowany gorzej od katolików [...] i w gruncie rzeczy Prusy Wschodnie przypadły dla nas (Hulka-Laskowski 1938: 122–123).

Zamknięty patriotyzm środowisk ultrakatolickich jest więc – zdaniem Hulki – bardzo niebezpieczny dla Polski, gdyż odpycha od niej niekatolików, wzmacniając w ten sposób inne narody, które pozyskują ich dla siebie (tenże 1928a: 13).

W przekonaniu Laskowskiego ekskluzywny patriotyzm Polaków-ultrakatolików jest niebezpieczny również na gruncie wychowania, ponieważ człowiek ukształtowany w jego duchu będzie zamknięty na wszelką odmienność od rzymskokatolickiej rzeczywistości. Kościół Rzymskokatolicki w Polsce w ogóle nienajlepiej sprawdził się jako wychowawca polskiego społeczeństwa, gdyż kładąc nacisk na kult i ortodoksję, niedostatecznie zwracał uwagę na wychowanie moralne obywateli, dlatego właśnie dewocyjna religijność Polaków-katolików często rozmija się z ich postawą moralną, która pozostawia wiele do życzenia (tenże 1922: 9, 17, 20). Oprócz tego wychowanie dogmatyczne realizowane przez rzymski katolicyzm odbiera ludziom wolność myślenia, a tam, gdzie nie ma wolności, podupada kultura (tenże 1932: 182–183)⁸.

Hulka sądził, że w odróżnieniu od rzymskiego katolicyzmu protestantyzm wychowuje do wolności, uwalniając ludzi od dogmatów i wpajając w nich krytyczne myślenie, dlatego staje się on motorem rozwoju kultury i instytucji demokratycznych (Howorko [Hulka-Laskowski] 1932: 115–116; Hulka-Laskowski 1936: 18–20). Ponadto ewangelicy przykładają wielkie znaczenie do uczciwości, pracowitości, współpracy, otwartości na odmienność itp., dzięki czemu społeczeństwa protestanckie cechuje wysoki poziom rozwoju materialnego i moralnego (tenże 1938: 122; tenże 1927: 161–163; tenże 1929: 14). Laskowski uważał, że wspomniane przymioty powinny zostać przeszczepione na grunt polskiego katolicyzmu, nie chciał on bowiem nawracać katolików na ewangelicyzm, lecz jedynie zachęcić ich do przejęcia choćby części wartości konstytutywnych dla protestantyzmu, dzięki czemu – jak mniemał – podniesie się jakość

---

⁷ Hulka bardzo boleśnie wspominał wykluczenie żyrdowskich ewangelików-reformowanych ze społeczności narodu polskiego przez rzymskokatolicką większość, która widziała w nich „heretyków” i „Szwabów” (Hulka-Laskowski 1933: 1; tenże 1960: 21).

⁸ Zob. o walce Hulki z wychowaniem dogmatycznym (Tys 2016: 243–267).

polskiego katolicyzmu i kultury polskiej (tenże 1928b: 1). Swój ewangelicko-polski program wychowawczy starał się wprowadzić w życie wśród robotników żyrardowskich, dla których organizował instytucje samokształceniowe oraz prowadził wykłady dotyczące historii Polski i funkcjonowania demokratycznego państwa. Pragnął on w ten sposób wychować ich na światłych obywateli i polskich patriotów o otwartych umysłach (tenże 1958: 201).

Wychowanie patriotyczno-obywatelskie w wykładach dla robotników

Wychowanie patriotyczno-obywatelskie w ujęciu Hulki-Laskowskiego zostanie zrekonstruowane na bazie jego odczytów adresowanych do robotników, które można zatytułować *Wychowanie ku demokracji*. Ewangelicki publicysta wygłaszał je z ramienia Polskiej Macierzy Szkolnej nie tylko na terenie Żyrardowa, ale również po okolicznych wsiach, szerząc w ten sposób ideę niepodległości.

Wcześniejsze badania nad myślą wychowawczą ewangelickiego pisarza wykazały, że jej centralną kategorią jest miłość (Leszczyński jr, Tys 2016: 85–90). Podobnie mają się sprawy z wychowaniem patriotyczno-obywatelskim. To miłość stanowi glebę, z której wyrasta pojęcie patriotyzmu w rozumieniu Hulki-Laskowskiego. Kategorię miłości złączoną ściśle z patriotyzmem utworzył Hulka w oparciu o analizy historii Polski. Ponadto dzięki owym analizom Laskowski udowodnił w swoich wykładach robotnikom i włościanom, że Polacy nie tylko walczyli o swoją wolność, ale też o wolność innych narodów. Spostrzeżenie to miało ich przekonać, że otwartość Polaka na inne kultury i narody jest jego cechą konstytutywną, widoczną w postępowaniu naszych przodków.

W myśl łacińskiej sentencji *verba docent, exempla trahunt* Hulka zawarł swoją koncepcję patriotyzmu w formie przystępnej dla słuchaczy wykładów. Chcąc przybliżyć robotnikom swoje rozumienie patriotyzmu, odwoływał się do treści aktu unii polsko-litewskiej w Horodle (1413), stanowiącego główną oś jego prelekcji (Hulka-Laskowski 1918b: 17, 18, 19; tenże 1919: 8, 25, 28, 30). Jako wychowawca robotników pragnął wyryc w ich sercach i umysłach model postępowania dawnych Polaków wobec innych narodów, który przyczynił się do zawarcia unii z Litwinami i podpisania wspomnianego aktu. Uważał, że tylko naśladowując ojców, czyli kierując się miłością do innych narodów, współcześni Polacy są w stanie odzyskać wolną Ojczyznę. Jego zdaniem wielkość dawnej Polski nie polegała na sile oręża, lecz wyrażała się w miłości wolności cudzej i własnej, co z kolei przekładało się na szerokość polskich granic i znalazło

odzwierciedlenie w unii polsko-litewskiej. Laskowski przekonywał swoich słuchaczy, że podobnego aktu dyplomatycznego próżno szukać w historii innych narodów. Jego wyjątkowość potwierdza tekst, który niczym refren przytacza Hulka w swoich wykładach:

Nie zazna łaski zbawienia, kto się na miłości nie oprze. Miłość jedna nie działa marnie: promienna sama w sobie gasi zawiści, osłabia urazy, daje wszystkim pokój, łączy rozdzielonych, podnosi upadłych, gładzi nierówności, prostuje krzywizny, wspiera każdego, nie obraża nikogo i ktokolwiek się schroni pod jej skrzydła, znajdzie się bezpiecznym i nie ulegnie się niczyjej groźbie. Miłość tworzy prawa, rządzi królestwami, zakłada miasta, prowadzi do dobrego stany Rzplitej, a kto nią pogardzi, ten wszystko utraci. Dlatego też my wszyscy zebrani, prałaci, rycerstwo, szlachta, chcąc spocząć pod puklerzem miłości i przejęci pobożnym ku niej uczuciem, niniejszym dokumentem stwierdzamy, że łączymy i wiążemy nasze domy i rody, nasze rodziny i herby (tenże 1918b: 18, 19).

Odwołując się do niemieckiego historyka Jakuba Caro, Laskowski podkreślił, że „w dobrowolnej unii połączyły się ze sobą ludy o różnym języku, obyczajach i religii, i że takiej unii nie napotka się w całej historii Europy” (tenże 1918b: 19). Konkludując, zauważył, że potężne państwo polsko-litewskie powstało bez rozlewu krwi. Laskowski dał zatem robotnikom wzór programu politycznego, którym mają się kierować przy odbudowie niepodległej Polski.

Współcześnie podobne rozumienie znaczenia unii w Horodle prezentuje m.in. Andrzej Nowak⁹. Stwierdza on, że unię z 1413 r. można wspominać „jako wielką, zainicjowaną 600 lat temu szansę budowy cywilizacji obywatelskiej wolności w Europie Wschodniej [...]” (Nowak 2014: 453). Jednocześnie zaznacza, że do takiej konkluzji można dojść, analizując to wydarzenie z perspektywy „pojęcia republiki, Rzeczypospolitej, współtworzącego ją obywatelstwa, do fundującej je specyficznej wizji pozytywnej wolności” (tamże). Przyjęcie takiego ujęcia powoduje, zdaniem Nowaka, że na plan pierwszy historycznej pamięci Polaków i Litwinów wysuwa się wspólne dobro, które zaistniało dzięki owej unii. Chodzi tu o przejęcie przez Litwinów praw obywatelskich, jakie posiadała polska szlachta, jak również o dopuszczenie ich do polskich herbów, czyli o swoistą adopcję, będącą wyrazem miłości (tamże), którą wszak propagował Laskowski w swoich wykładach.

Taka interpretacja aktu unii horodelskiej niejako automatycznie odsłoniła kolejną cechę patriotyzmu w ujęciu Laskowskiego, a mianowicie obywatelskość. Według Laskowskiego prawdziwy patriota jest także dobrym obywatelem, dlatego wychowanie patriotyczne jest tożsame z wychowaniem obywatelskim.

⁹ Zob. inne interpretacje znaczenia aktu unii horodelskiej (Kiaupienė 2014: 395–407).

Laskowski starał się więc upowszechnić wśród włościan i robotników niezbędną wiedzę z zakresu edukacji obywatelskiej. Zaznajamiał zatem słuchaczy swoich odczytów z takim pojęciami jak państwo, naród, ojczyzna, ukazywał różnice między poszczególnymi formami ustrojów politycznych, na przykład między monarchią a demokracją.

Hulka postawił akcent na propagowanie wzoru obywatela-Polaka. W tym obszarze największą rolę przypisywał edukacji. Był przekonany, że dzięki niej udział obywateli w rządzeniu państwem będzie coraz większy, dzięki czemu zyskają na tym szerokie masy. Jego zdaniem tylko edukacja jest w stanie upowszechnić „typ człowieka szlachetnego i dobrego”, który będzie troszczył się nie tylko o „szczęście we własnym państwie i dla własnych rodaków, ale zrozumie, że tak jak jednostki w każdym narodzie łączy miłość, tak złączyć się muszą i jednostki narodowe dla wszystkich wspólnych celów, dla dobra już nie tylko poszczególnych narodów, ale całej ludzkości” (Hulka-Laskowski 1918a: 22).

W tym cytacie widać wyraźne wpływy arystotelesowskiej *Polityki*, manifestujące się przede wszystkim w tezie, że szczęście państwa zależy od cnoty pojedynczego obywatela. Podobnie jak u Stagiryty, Laskowski osadza swój ideał dobrego obywatela na etyce, a odpowiedzialność za jego formowanie wyznacza edukacji.

Nie można jednak – zdaniem Hulki – zrzucać całego ciężaru wychowania wzorowego obywatela-patrioty na system edukacji. Jego zdaniem do formowania świadomego obywatela powołane jest całe społeczeństwo, każdy jego członek, a zwłaszcza sam kandydat na obywatela. To przyszły obywatel odpowiada za swoje doskonalenie na drodze do dobra i szlachetności, a edukacja i oświata ma mu zapewnić tylko dobry start. Dlatego w wykładach Laskowskiego obecne jest pojęcie samokształcenia, jak też całościowego uczenia się, które w jego ujęciu patriotyzmu jest nieodzowną cechą świadomego obywatelstwa.

Należy zaznaczyć, że w odczytach Hulki obecny jest także akcent feministyczny. Pisarz podkreślał, że „w ostatnich czasach domagają się coraz głośniejszy praw politycznych kobiety. Uważają one, a razem z nimi i wielu mężczyzn, że należy im się także wpływ na rządy państwowe, że ich obowiązki wobec państwa jako matek, robotnic, urzędniczek, nauczycielek, lekarek, adwokatek nie są mniejsze od obowiązków mężczyzny, że przeto należą im się nie tylko obowiązki, ale również prawa” (tamże: 21). Hulka, będąc zwolennikiem emancypacji kobiet, zdecydowanie popierał ten postulat.

Zakończenie

Niniejsze opracowanie jest zaledwie przyczynkiem i wprowadzeniem do głębszej analizy koncepcji patriotyzmu u Pawła Hulki-Laskowskiego. Koncepcja ta, oprócz tematów tu już zarysowanych, obejmuje także kwestię patriotyzmu lokalnego i gospodarczego. Ramy tego artykułu nie pozwalają na szersze wniknięcie we wspomniane zagadnienia, jednak nawet z niniejszego tekstu wyłania się wyraźny obraz patriotyzmu w ujęciu Hulki. Jest to patriotyzm inkluzywny, otwarty na osoby niepolskiego pochodzenia i niekatolickiego wyznania. Patriotyzm ewangelickiego filozofa jest więc alternatywą wobec ekskluzywnego patriotyzmu głoszonego przez środowiska katolicko-narodowe, odwołujące się chętnie do stereotypu Polaka-katolika. Zarazem patriotyzm Hulkowy jest skoncentrowany na polskim interesie narodowym, kwestii zabezpieczenia polskiego bytu narodowego i państwowości. Instrumentem służącym tej sprawie nie jest jednak przemoc wobec innych narodów, przymusowa polonizacja i katolicyzacja, ale miłość, która ze skarbca polskiej kultury daje innym ludom to, co najlepsze, szanując ich tożsamość narodową i wyznaniową. W ten sposób przedstawiciele tych narodów przyciągani są do Polski miłością i siłą jej kultury.

Hulka doskonale wiedział, o czym mówi i pisze, gdyż sam przecież pochodził z grona osób o cudzoziemskich, czeskich korzeniach, należących do wyznania ewangelicko-reformowanego, pozyskanych dla Polski dzięki atrakcyjności jej kultury. Jego przynależność wyznaniowa i świadomy wybór Polski jako Ojczyzny niewątpliwie wpłynęły na inkluzywne pojmowanie patriotyzmu przez Hulkę.

Warto zauważyć, że zarysowane tu poglądy Hulki-Laskowskiego są zbieżne z koncepcjami wychowawczymi promowanymi przez protestantyzm, które w syntetyczny sposób wyraził Tadeusz Zieliński z ChAT-u: „Protestantyzm [...] walczy o wychowanie świątłych, odpowiedzialnych, samodzielnych, gospodarnych i miłujących swoje rodzinne strony obywateli. Popierać będzie ustrój stwarzający warunki dla niedyskryminacyjnego traktowania obywateli i dla wyłaniania w demokratyczny sposób władzy” (Zieliński 1997: 13). Należy sądzić, że Paweł Hulka-Laskowski podpisałby się pod tym stwierdzeniem, gdyż w jego tekstach i wykładach, sformułowane zostały wszystkie cele wychowawcze uważane przez Zielińskiego za charakterystyczne dla protestanckiego wychowania patriotyczno-obywatelskiego.

Bibliografia

- Fijałkowski P. 1994. *120 lat zboru w Żyrardowie*, [w:] *Kalendarz ewangelicko-reformowany na 1995 rok*, Wydawnictwo Semper, Warszawa, s. 105–112.
- Howorko K. [P. Hulka-Laskowski]. 1932. *Wychowanie dla wolności*, „Pielgrzym Polski”, nr 8, s. 115–116.
- Hulka-Laskowski P. 1918a. *Jak powstaje państwo?*, Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego, Zbiory specjalne, Rkp 5038/1, Łódź.
- Hulka-Laskowski P. 1918b. *Duch dziejów Polski. Poznajmy samych siebie*, Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego, Zbiory specjalne, Rkp 5038/5, Łódź.
- Hulka-Laskowski P. 1919. *Istota kultury polskiej*, Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego, Zbiory specjalne, Rkp 5039/2, Łódź.
- Hulka-Laskowski P. 1922. *Droga do kultury. Szkic społeczno-religijny*, Kompas, Łódź.
- Hulka-Laskowski P. 1927. *Rekolekcje przedwyborcze*, „Jednota”, nr 11, s. 161–163.
- Hulka-Laskowski P. 1928a. *Do szeregów!*, „Zwiastun Ewangeliczny”, nr 2, s. 13–14.
- Hulka-Laskowski P. 1928b. *List do Jana Wantuły z 24. 12.*, s. 1–2, Archiwum Jana Brody w Skoczowie (maszynopis), Skoczów.
- Hulka-Laskowski P. 1929. *Polska wierząca*, Głos Ewangelicki, Warszawa.
- Hulka-Laskowski P. 1932. *Statyka i dynamika katolicyzmu polskiego*, „Pielgrzym Polski”, nr 12, s. 182–183.
- Hulka-Laskowski P. 1933. *Spowiedź kalwina*, „Wiadomości Literackie”, nr 54, s. 1.
- Hulka-Laskowski P. 1936. *Wileński Kościół Ewangelicko-Reformowany (b. Jednota litewska) na tle Reformacji i kultury polskiej*, „Świt”, Wilno.
- Hulka-Laskowski P. 1938. *Droga do Ojczyzny i zapory*, „Zwiastun Ewangeliczny”, nr 11, s. 122–123.
- Hulka-Laskowski P. 1946. *Księżyc nad Cieszynem. Wspomnienia z lat niewoli i dni wyzwolenia*, Wydawnictwo Literatura Polska, Katowice.
- Hulka-Laskowski P. 1958. *Mój Żyrardów. Z dziejów polskiego miasta i z życia pisarza*, Czytelnik, Warszawa.
- Hulka-Laskowski P. 1960. *Przedmowa*, [w:] *Pięć wieków herezji. Wypisy z literatury polskiej*, red. P. Hulka-Laskowski, Wydawnictwa Oświatowe, Warszawa.
- Jelinek A. 1994. *Kartka z historii kaplicy ewangelicko-reformowanej w Żyrardowie*, „Słowo i Myśl”, nr 11, s. 1.
- Kiaupienė J. 2014. *500-letnia rocznica unii horodelskiej 1413 roku. Między kulturą polityczną a pa-mięcią historyczną*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Prace historyczne 141, z. 2, s. 395–407.
- Kłaczek J. 2008. *Protestanckie wydawnictwa prasowe na ziemiach polskich w XIX i pierwszej po-łowie XX wieku*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Kłaczek J. 2015. *Lutheran and Calvinist press in Polish land 1822–1939*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.

- Klaczek J. 2017. *Kościół ewangelicki w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe Reformacji w perspektywie polskiej i europejskiej. W 500-lecie wystąpienia Marcina Lutra*, red. K. Pilarczyk, W. Gajewski, Wydawnictwo Antykwa, Kraków, s. 111–136.
- Lector [P. Hulka-Laskowski] 1926. *Wyprawa w dzieje*, „Jednota”, nr 1, s. 8–10.
- Leszczyński R. sr 1995a. *Paweł Hulka-Laskowski wobec kultury czeskiej*, [w:] *Paweł Hulka-Laskowski (1881–1946). Szkice do portretu*, red. R. Leszczyński sr, Wydawnictwo Petit, Żyrardów, s. 43–54.
- Leszczyński R. sr 1995b. *Trudne życie*, [w:] *Paweł Hulka-Laskowski (1881–1946). Szkice do portretu*, red. R. Leszczyński sr, Wydawnictwo Petit, Żyrardów, s. 5–12.
- Leszczyński R. sr 2011. *Pisma polemiczne*, „Nowe Spojrzenia”, Warszawa.
- Leszczyński R. sr 2016a. *Paweł Hulka-Laskowski jako propagator czeskiej literatury w Polsce*, [w:] *Paweł Hulka-Laskowski – pisarz, religioznawca, bibliofil i pedagog*, red. R.M. Leszczyński jr, Wydawnictwo Chowanna, Łódź, s. 143–157.
- Leszczyński R. sr 2016b. *Znawca i tłumacz literatury czeskiej*, „Jednota”, nr 2, s. 36–37.
- Leszczyński R.M. jr 2015. *Całociągłe uczenie się Pawła Hulki-Laskowskiego (1881–1946) – stymulatory i bariery*, [w:] *Biografia i badanie biografii*, t. 4: *Biografie i uczenie się*, red. E. Dubas, J. Stelmaszczyk, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 67–83.
- Leszczyński R.M. jr 2016. *Wstęp*, [w:] *Paweł Hulka-Laskowski – pisarz, religioznawca, bibliofil i pedagog*, red. R.M. Leszczyński jr, Wydawnictwo Chowanna, Łódź, s. 5–12.
- Leszczyński R.M. jr, Tys A.T. 2016. *Miłość jako centralna kategoria w refleksji wychowawczej Pawła Hulki-Laskowskiego*, „*Studia z Teorii Wychowania*”, nr 3, s. 77–84.
- Naziębło J. 2015a. *Paweł Hulka-Laskowski – wybitny żyrardowianin europejskiego formatu*, [w:] *Paweł Hulka-Laskowski – pisarz, religioznawca, bibliofil i pedagog*, red. R.M. Leszczyński jr, Wydawnictwo Chowanna, Łódź, s. 77–106.
- Naziębło J. 2015b. *Przeciwko totalitaryzmowi*, „Jednota”, nr 2, s. 24–26.
- Nowak A. 2014. *Horodło z perspektywy XX–XXI wieku: pamięć modernizacji, pamięć republiki, pamięć imperium*, „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*”, *Prace historyczne* 141, z. 2, s. 435–458.
- Stegner T. 2017. *Reformacja w ‘Odrodzonej Rzeczypospolitej’. Polskie ewangelickie środowiska opiniotwórcze w okresie międzywojennym wobec dziedzictwa Reformacji*, „*Gdański Rocznik Ewangelicki*”, vol. 11, s. 26–40.
- Stejskał J. 2016. *Bracia czescy w Żelowie, Łodzi i Żyrardowie*, [w:] *Paweł Hulka-Laskowski – pisarz, religioznawca, bibliofil i pedagog*, red. R.M. Leszczyński jr, Wydawnictwo Chowanna, Łódź, s. 51–76.
- Szpakowska M. 2012. *„Wiadomości Literackie” prawie dla wszystkich*, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa.
- Tys A.T. 2013. *Początki wyznania ewangelicko-reformowanego w Rzeczypospolitej*, [w:] *Biblia brzeska – historia – język – teologia*, red. R.M. Leszczyński jr, Wydawnictwo Fot-Graf, Łódź, s. 12–28.

- Tys A.T. 2016. *Walka Pawła Hulki-Laskowskiego z wychowaniem dogmatycznym w kontekście jego epoki – przyczynek do badań nad myślą wychowawczą P. Hulki-Laskowskiego*, [w:] *Paweł Hulki-Laskowski – pisarz, religioznawca, bibliofil i pedagog*, red. R.M. Leszczyński jr, Wydawnictwo Chowanna, Łódź, s. 243–267.
- Wiłkomirska A., Fijałkowski A. 2016. *Jaki patriotyzm?*, Difin, Warszawa.
- Zieliński T.J. 1997. *Protestancka alternatywa. Ewangelicyzm polski jako oferta społeczna*, „Myśl Protestancka”, nr 1, s. 3–14.